

IZVOR ŽIVOTA U ČILEANSKOJ PAMPI- -SALITRA JE DOSELILA HRVATE NA SJEVER ČILEA

DANE MATAIĆ PAVIČIĆ

Čilska salitra, kako su ju oduvijek zvali Hrvati, sagradila je, ali i razgradila mnoge domove na srednjodalmatinskim otocima, osobito na Braču. Put u sretniju budućnost Hrvate je odvodio i na kraj svijeta. U Čile su dolazili od sredine XIX. stoljeća u iseljeničkim valovima koje je pokretala neimaština, ratovi, politički režimi od austro-ugarskog do jugoslavenskog. Radeći mukotrpno na užarenoj čileanskoj pampi na sjeveru ove zemlje duge preko 5 000 km sanjali su o povratku s uštedevinom, o boljem životu u zavičaju, sretnijoj budućnosti svoje obitelji. Ali, mnogo je onih koji su na grobljima salitrera, Iquiquea, Antofagaste, Tocopille, Taltala, ostali u snovima zauvijek, *para siempre*.

Njima, *salitrosima* i njihovim potomcima, Bradanovićima, Babarovićima, Baburicama, Cicarellima, Malinarićima, Kraljevićima, Šimunovićima, Sabioncellima, Radićima, Sapunarima, Poklepovićima, Jutronićima, Tomićima i Tomičićima, Zlatarima, Vodanovićima, Vuškovićima, Lukšićima, Stjepovićima, Mandakovićima, Lukinovićima, Petrinovićima, Marinovićima, Ljubetićima, Rajevićima, Rendićima i mnogima drugim, posvećujemo ovu priču o salitri, izvoru života tisućama ljudi. Danas salitrere, tvornice tog *bijelog zlata*, izranjaju kao aveti prohujalih vremena u pampi i fijuču na pustinjском vjetru skrećući pozornost rijetkom putniku namjerniku na život koji se nekada tu živio. Tek će zahrđala tabla uz cestu Panamericanu obavijestiti da se salitrera zvala *Gloria, Eugenia, Prosperidad* ili one druge, našeg imena: *Brac, Hrvatska, Slavonia, Napried, Preradovic, i druge*.

Područje sjevernog Čilea od državne granice s Peruom (19. paralela) preko Južne obratnice i pokrajine Antofagasta do područja oko grada Taltal-a, 26. paralele, južno od ekvatora, je teritorij na kojem se prostiru nalazišta dušičnih soli, odnosno salitre¹. Nalazišta salitre, ili točnije rude zvane *caliche*² iz koje se proizvodi salitra, prirodno biljno gnojivo, smještena su u Llano Central, dugodolini koju omeđuje planinski lanac Anda Cordilleras de los Andes na istoku i planinski lanac uz obalu Cordilleras de la Costa na zapadu. Dužina ovog teritorija na kojem se nalazi salitra je oko 1000 km,

a prosječna širina oko 80 kilometara. Veća su mjesta u ovom području od sjevera prema jugu: Arica, Iquique, Tocopilla, Antofagasta, Calama i Taltal. U svim ovim mjestima djeluju već preko 100 godina hrvatska doseljenička društva. Različita je klima ovog područja. Uz obalu je prosječna godišnja temperatura 18°C, a vlaga u zraku 70% i potpuno je vedro nebo. Kiša skoro nikada ne pada. Unutrašnjost, na nadmorskoj visini od 1 000 do 1 200 metara, bez utjecaja mora, pokazuje velike dnevne amplitude temperature. Ljetna žega na iskopi- ma salitre penjala se i do 50° C.

¹ sal=sol, nitrat=dušična kiselina

² Izgovara se kaliće.

Što je salitra?

Opća enciklopedija iz 1980. godine i Atlas svijeta Hrvatskog Leksikografskog zavoda obavješćuju nas da je *salitra* staro ime za neke tehn. važne soli nitratne kiseline. U staro se doba tim imenom (*sal nitrum*) nazivao kalijev nitrat, koji je u Egiptu i Indiji nastajao u znatnim količinama truljenjem organskih tvari u kalijem bogatom tlu, a poslije se u Europi u posebnim plantažama proizvodio na analogan način iz organskih otpadaka i potaše kao sirovina za proizvodnju baruta. I dalje: Salitra iz Čilea, već jedno stoljeće poznata kod nas pod trgovačkim nazivom čilska salitra je mineral, natrij-nitrat, NaNO_3 i pojavljuje se u kristalastim agregatima ili u zrnu, staklenasta sjaja. Nalazi se u velikim količinama u sušnim krajevima na sjeveru Čilea u zoni dugačkoj 1000 km i širokoj 60 km. Sirovina caliche prerađuje se na ležištu u mnogobrojnim tvornicama, koje raspolažu svojim željezničkim prugama i flotom pomorskih brodova. Osim Čilea, poznata su nalazišta salitre u Peruu, Kolumbiji, Sjevernoj Americi, Alžiru i Maroku. Upotrebljava se kao obično gnojivo, te u kemijskoj industriji. Vađena je i u Makedoniji, za proizvodnju baruta. Danas se pretežno proizvodi iz sintetske nitratne kiseline i sode ili natrij-hidroksida. Uz dopunu, da je upravo umjetna salitra, ili kako običavamo reći, umjetno biljno gnojivo, zamjenilo salitru, prirodno biljno gnojivo. Prirodna salitra je gotovo nestala sa svjetskog tržišta.

Sl.1.a. Tvornice salitre na sjeveru Čilea
(Izvor: Albumdesierto)

Ruda se kopala na površini, pijucima i lopatama, i odvozila u tvornice najprije na dvokolicama koje su vukle mazge, a modernizacijom proizvodnje prijevoz se vrši vagonetima. Kasnije, vagonete s rudom *caliche* umjesto mazgi dovoze u tvornice male, industrijske, lokomotive. Prerađivala se u brojnim tvornicama izgrađenim uz same rudokope. Pod kraj XIX. stoljeća bilo je preko 200 salitrera. Gotovi proizvod, zrnastog bijelog oblika, nazvanog i bijelo zlato, uglavnom se izvezio u SAD, Kanadu i u Europske zemlje. U početku je izvoz salitre bio neznatan. Godine 1830. iznosio je 860 tona, 1850. je već 23 500, da

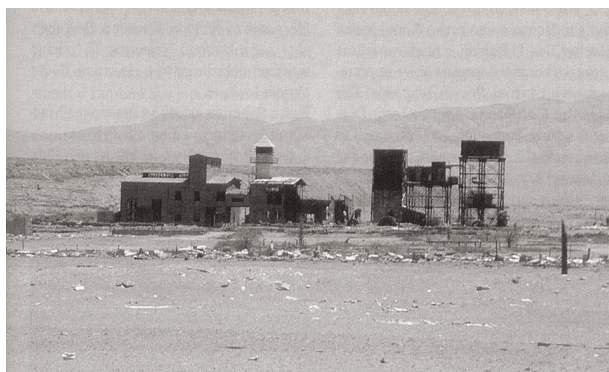

hotela na jadranskoj obali, pruga koja povezuje Antofagasta i neke gradove Bolivije, te kraća pruga koja iz luke Tocopilla vodi do posljednje salitrere *Maria Elena*.

Neposredan je povod za tvaranju čileanskih salitrera bila saveznička pomorska blokada njihovih izvoznih luka u I. svjetskom ratu kako bi spriječili snabdijevanje neprijateljskih država ovom veoma važnom strateškom sirovinom. Nije se bez osnova govorilo da *čilska salitra hrani čitav svijet*. Upravo taj em-

Sl.3. Reklama za uvoz salitre
Izvor: Arhiv autora

Sl.4. Bivša salitrera
(Foto: D. Mataić)

bargo na salitru ubrzao je nastojanja da se proizvede umjetno gnojivo što je i učinjeno na bazi znanstvenih rezultata do kojih je još u XIX. stoljeću došao J. von Liebing (1803.-1873.).

No, vratimo se salitri, proizvodu prirode i čovjeka koji je preobratio život zemlje koja ga je proizvodila i mnogih drugih koje su ga trošile. Pođimo na vrući čileanski sjever, na salitrena polja, u napuštene tvornice, radnička naselja bez žitelja i zaboravljena groblja u čileanskoj pampi. Život u pustinji, život za salitru i od

salitre sagradio je gradove, luke, trgovačke ote, željezničke pruge, ceste, crkve, kazališta, razvio trgovinu, industriju, kulturu, povezao Čile sa svijetom, rodile su se i stasale generacije ljudi, potomaka "salitrerosa", među kojima su i desetine tisuća Hrvata.

Za većinu Čileanaca povijest njihove zemlje počinje sa španjolskim osvajanjima (1536.), uči se u školama o osvajačima, Pedru de Valdivia, Diegu de Almagro i dr. kao o nacionalnim herojima, ali mnogo toga je na toj zemlji počelo puno stoljeća ranije. Tako ni salitra ne počinje sa Španjolcima, već s Inkama. Veliki poznavalac povijesti čilske salitre Luis Maldonado Rios, Čileanac, ustvrdio je da su Inke, kao i plemena Aymará, Chango i neka druga, proizvodili salitru i njome se služili. Ipak, *zlatno doba* salitre počima s prvom industrijskom proizvodnjom oko 1810. godine, najprije kao sirovina za proizvodnju baruta u Perúu, a potom kao biljno gnojivo. Danas bismo rekli *u mirnodopske svrhe*. Prvi brodovi sa salitrom kao biljnim gnojivom isplovili su 1830.

Sl.5. Zaboravljeno groblje u čileanskoj pampi
(Foto: D. Mataić)

godine (ukupno 860 t) iz luke Iquique za Francusku, koja je bila prvi kupac, a kasnije u SAD, Englesku, Španjolsku, Njemačku i Italiju. U Hrvatskoj je dvadesetih godina glavno predstavništvo za salitru bilo u Zagrebu, u Petrinjskoj ulici. Najviše salitre proizvodilo se u pokrajini Tarapacá, tadašnjem Peruanskom teritoriju, a ubrzo, 1866. nakon otkrića bogatih naslaga *caliche* (José Santos Ossa) otvaraju se brojne tvornice u pokrajini Antofagasta, tadašnjem bolivijanskom teritoriju. Tako je proizvodnja dosegla milijun tona na početku stoljeća, a 1917. ukupno se proizvelo čak 3 milijuna tona tog dragocjenog minerala,

Nova otkrića rude i nagla komercijalizacija salitre izazvala je i međudržavne sukobe. Čile je zbog salitre vodio ratove protiv Perúa i protiv Bolivije, čak se i rat vođen 1879.-1883. (*Guerra del Pacífico*) prozvao *ratom za salitru* u kojem su sudjelovali i poneki Hrvati. Tako su Čileanci ratnom pobjedom došli u posjed nepreglednih salitrenih ležišta i velikog državnog teritorija, kojeg ni dandanas ne mogu prežaliti ni Perú ni Bolivija. Od tada Bolivija nema mora, što neprestano uzrokuje međudržavne napetosti. Nemaju ni diplomatske odnose, već samo konzularne na nivou generalnih konzulata u Santiagu i La Pazu. Perúu je jedino ostala slobodna zona u luci Arica, koju iz inata ne koriste.

Salitrena su polja bila podijeljena na kantone, kojih je u pokrajini Tarapacá bilo 17, a nosili su čudna imena: *Nebraska*, *Cocina*, *Sal de Obispo*, *Sebastopolj* itd. Tvornica salitre (*oficina salitrera*) ili *salitrera* kako ju nazivaju Hrvati u Čileu, gradila se u pustinji, što bliže nalazištima rude. Pored proizvodnih pogona nalazilo se istoimeno radničko naselje s trgovinama, gostionicama i prenoćistima, pretenciozno zvanim hotelima, crkvom, školom, grobljem i brojnim drugim sadržajima neophodnim za organizirani društveni život. Mogli bismo pomisliti da se živjelo u dobrim uvjetima, ali daleko od toga. Ponajprije klimatski su uvjeti bili skoro nesnošljivi: visoke

dnevne temperature penjale su se i preko 50 °C, noćne se spuštale do nekoliko gradi ispod ništice, desetljećima bez kiše. Umiralo se od tuberkuloze i neishranjenosti. Trgovine, prenoćišta, radničke nastambe jedva da su služili svrsi. Uglavnom su to bile daščare pokrivena limom zvučnih naziva: Hotel *Londres*, trgovina *América*, gostionica *Casablanca*, salitrera *Gloria*. U trgovinama se plaćalo žetonima (*fichas*³) na kojima je stajao naziv salitrere koja ih je *emitirala*. Danas ih možemo kupiti za dolar na buvljacima Santiaga i mjesta na sjeveru, ali uz obvezatnu provjeru autentičnosti.

Sl.6. Ficha (žeton) salitrere Brac
(Izvor: Arhiv autora)

Čileanski sjever običavamo nazivati pustinjom zamišljajući pritom nama bližu Saharu. No, to je pampa, to jest pustinja, jer skoro nema raslinja, ne vide se životinje, nema naselja, sve je pusto, ali nema klasičnog pustinjskog pijeska s kojim se poigravaju pustinjski vjetrovi tvoreći dīne. Ipak, za obilnih, ali tako rijetkih kiša (u pokrajini Tarapacá prosječne godišnje padaline iznose 1.5 mm) pampa procvijeta. Tisuće boja nepoznatog cvijeća, izronulog iz prošlosti, zažari se pustinjom. Pokrov tla je relativno tvrd, od sitnog kamena, a *caliche* se nalazi blizu površine. To su naslage sive

³ Izgovara se fića(s)

mase koja se lomi pod udarom pijuka, dosežu u dubinu i do 5 m, ponegdje i dublje. Ruda se kopa na površini, pod vječnim užarenim suncem. U preostale donedavne dvije tvornice, to se danas radi strojevima, ali stotinu godina rudača se nakon miniranja barutom razbijala pijukom i lopatama ubacivala u teretna zaprežna kola na dva točka, kasnije u vagonete, koje su do tvorničkih postrojenja vukle mazge. Jedino su one mogle izdržati ove napore.

Sl.7. Prijevoz caliche tvorničkom željeznicom
(Izvor: *Albumdesierto*)

Salitrere su bile povezane s lučkim centrima najprije kočijama i mulama, a kasnije željeznicom kojom se prevozila salitra, namirnice, volovi i ljudi. Željezničke pruge koje su povezivale salitrere izgrađene su između 1870. i 1903. uglavnom engleskim i čileanskim kapitalom. Čileanska vlada 1923. godine izgradila je željezničku prugu koja je međusobno povezala sve industrijske pruge i dalje, s lukom Iquique. Sve nedaće koje su pratile salitru preživjela je, kao što smo rekli, jedino pruga koja spaja Tocopilla s još postojećom tvornicom *María Elena*, te spomenuta pruga Antofagasta-Bolivija.

Velika imena salitre, inženjeri, tvorničari, trgovci bili su uglavnom Englezi i Nijemci. Oni su uglavnom bili poznati inovatori u proizvodnji, a drugi kao posjednici, tvorničari. Spomenut ćemo Johna Smitha i Johana Giledemeistera, tvorničare, te S. Humberstonea, Engleza, koji je 1875. došao u mjesto Pisagua, ubrzo usavršio proizvodnju salitre sistemom

zvanim *Shanks* (1878.), postao vlasnikom više tvornica.

Među novatore u proizvodnji salitre upisao se naš Pablo Segundo Marinković Demaria iz Komiže na Visu (1863.-1927.). Svoja je dva pronalaska patentirao 1911. i primjenjivao ih u tvornicama u blizini Iquiquea.

Pedro Gamboni, rođen u Valparaísu 1825. dolazi na sjever, u Iquique, i već 1853. uspostavlja svoj novi način proizvodnje u tvornici salitre *Sebastopol*. Međutim, Gamboni je ostao zapamćen zahvaljujući pronalasku izlučivanja joda u procesu proizvodnje salitre. Jod, taj dragocijeni mineral postao je danas važnijim izvoznim proizvodom od same salitre. Tako je Čile uz Japan najveći proizvođač i izvoznik joda u svijetu. Pored svake bivše salitrere nalaze se ogromne *torte* šljake, industrijskog otpada, duge po 300 m, široke oko 50 m i visoke do 30 m u kojima se i danas *skrivaju* skupocjeni, plemeniti minerali, koji čekaju primjenu neke nove tehnologije i potražnju tržišta. Kao i svaka druga industrija, i salitra je imala svoje *kraljeve*. Jedan od tih bogataša bio je, opet Englez, John T. North, mehaničar na izgradnji željezničkih pruga, koje su Englezi gradili na salitrerama. Došao je u Čile 1866. u svojoj 24-oj godini. Počeo je posao s tvrtkom koja je brodovima prevozila pitku vodu iz Arike do 300 km udaljenog grada Iquique. Tih godina (1872.) na redovitoj brodskoj liniji Iquique-Antofagasta (307 km) kapetan broda bio je naš Vicko Kusijanović rodom od Dubrovnika. U jeku rata između Čilea i Perúa North kupuje (1880. i 1881.) od peruanske vlade obezvrijeđene dionice tvornica salitre, koje Čile, na osvojenim područjima po završetku rata vraća vlasnicima, kako je North i predvidio. Na taj način je postao vlasnikom šest značajnih salitrera. Vratio se u London 1882. i u idućih sedam godina preko Londonske burze stvara svoj gospodarski imperij. Nadzirao je 15 kompanija s brojnim tvornicama za proizvodnju salitre, četiri željezničke tvrtke, nekoliko banaka u Čileu i Londonu, itd. Utjecajan u londonskim bankama, North je

diktirao proizvodnju salitre u Čileu i određivao joj cijene. Nakon njegove smrti 1896. nasljednici su prodali njegove akcije u salitri i kupili rudnike zlata i srebra u Kongu i u Australiji. Imali smo i mi svog *kralja* salitre.

Salitra je sedamdesetih godina prošlog stoljeća pokrenula veliki useljenički val iz Europe i nekih arapskih zemalja, poglavito Palestine, a nakon *umiranja* salitrera tridesetih godina XX. stoljeća pokrenula je velika migracijska kretanja unutar Čilea. Uglavnom se selilo prema području ugodne mediteranske klime središnjeg Čilea i to zbog prednosti koje je nudio glavni grad Santiago, luka Valparaíso, mondeno ljetovalište Viña del Mar i plodna polja čileanske dugodoline.

HRVATI I SALITRA

Hrvati su otkrili Čile putujući u Ameriku, sjevernu dakako. Tko je mario za Južnu. Zlatna nalazišta u Kaliforniji i mogućnost raznog drugog uposlenja bili su odrednica mnogih Dalmatinaca, odraslih uz beskrajne svjetske morske putove. Napuštali su zavičaj u potrazi za zaradom. Kako tada još nije bio prokopan Panamski kanal (otvoren 1914.), parobrodi za Kaliforniju oplovljavali su Južnu Ameriku i kroz Magallanov prolaz stizali u Tih ocean. Usput su se zaustavljali u Buenos Airesu, u Argentini, Punta Arenasu na krajnjem jugu Čilea i u njegovim pacifičkim lukama Valparaíso, Antofagasti, Iquique-u. U svim tim lukama mnogi su ostajali raditi kao lučki radnici ili trgovci. Novi su stizali privučeni pričama o zaradi prethodnih. U Punta Arenasu, bivšem kažnjeničkom logoru, nadomak Antarktici, u vječnim vjetrovima i snijegovima ostajali su budući trgovci, obrtnici, ribari pretežito s otoka Brača i Hvara, a na nepreglednim pašnjacima Ognjene zemlje nastanjivali su se stočari, *estancierosi* uglavnom od Omiša, najviše Mimičani. Drugi su, privučeni pričama

o zlatu na Ognjenoj zemlji i drugim otocima južnih mora stizali najprije iz Buenos Airesa, a kad su vijesti o nalazištima zlata doprle do hrvatskih obala Jadrana, dolazili su izravno iz domovine.

Sl.8. Hrvatski salitrerosi na vrtnoj zabavi 1923. godine
(Izvor: NSK)

Ovaj je put naše zanimanje upućeno onim našim ljudima koji su krajem XIX. i početkom XX. stoljeća stizali na vrući sjever Čilea radi posla u industriji salitre. Ugodna mediteranska klima središnjeg Čilea pružila je utočište onima koji su došli prije njih: Španjolcima, Nijemcima, Palestincima, Francuzima, Talijanima. Hrvati su u Čile zakasnili. Naselili su subtropski pustinski sjever, poglavito pacifičke luke: Ariku, Antofagastu, Iquique, Tocopillu i subpolarni krajnji jug zemlje, Punta Arenas, Porvenir i Puerto Natales. Mogli bismo ova područja useljavanja usporediti npr. s Tunisom i Norveškom. U središnji dio zemlje Hrvati se masovnije doseljavaju tek 30-tih godina XX. stoljeća kada se na sjeveru gase vatre *salitrera*.

Počinjali bi od ničega, radili nadljudskim naporima u teškim klimatskim i radnim uvjetima. Njih nitko nije pozvao niti poslao, kao što je to bio slučaj s drugim Europljanima. Zato ih ne zovimo *colonos*, jer nisu kolonizirani, planski naseljeni. Prije ih možemo usporediti s dotepencima. Hrvati su dolazili jer su morali, prihvaćali poslove koji su im se nudili. Dola-

zili da se vrate, ali malo je onih koji su ostvarili svoje snove o povratku. Ostali su to samo snovi, koje danas na španjolskom prepričavaju njihovi potomci, uzorni čileanski građani s visokim rejtingom u čileanskom društvu.

**HAMBURG JUŽNO-AMERIČKO
PAROBRODARSKO DRUŠTVO**
GLAVNO ZASTUSTVO ZA JUGOSLAVIJU
ZAGREB

Starčevićev trg 8
Telefon: **42-02** Brzovjav: **Columbus**

OTPREMA PUTNIKE VELIKIM EXPRESSNIM BRODOVIMA NAJMODERNIJE GRADJE ZA ARGENTINU, URUGUAY, BRAZILIJU; SA PRIKLJUČKOM ZA BOLIVIJU, PARAGUAY I CHILE.

Rad i osiguranja mjesta, prospckata i svlju potrebnih informacija, treba se obratiti na glavno zastupstvo Zagreb, Starčevićev trg 8 ili poslovnicu u Beogradu, Karaglojgjeva ul. 91, Bečkereku, Obala Princeze Jelene 4, Somboru, Pariška ulica 2, Osijeku, Željeznički red br. 9, Splitu, Ugao Dioklecijanove obale te ostala zastupstva u Dubrovniku, Metkoviću, Korčuli, Bitolju, Ljubljani, Dolnoj Lendavi.

Sl.9. Oglas jedne od parobrodarskih kompanija koje su nudile udoban prijevoz u nepoznato (Izvor: Arhiv autora)

Nakon Prvog svjetskog rata razvoj brodarstva je ta, nekada duga i mučna putovanja preko oceana učinio kraćim i nešto udobnijim. Tako se iz Genove putovalo do Buenos Airesa 21 dan, a iz Le Havrea stizalo za 24 dana. Razne su brodarske kompanije prevozile naše ljude u Južnu Ameriku. Njihovi su agenti vršljali i po najmanjim dalmatinskim zaselcima. Jedna od tih kompanija "Hamburg - Južnoameričko parobrodarsko društvo" imalo je sjedište u Zagrebu u Petrinjskoj ulici 73, francuska kompanija "Transatlantique" u Mihanovićevoj br. 4, preko puta *državnog kolodvora*.

Ni otići u svijet nije mogao svatko. Nije

bilo dovoljno imati želju i skupiti novac za kartu. Kao i za vrijeme Austro-ugarske monarhije, tako se već i u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.), pa u kasnijoj Jugoslaviji (1929.), za dobivanje putovnice ("pašuša"), tražila moralno-politička podobnost. Evo jedne takove svjedodžbe iz 1923. godine: «*Svjedoči se da Tabulov Strelcov Leopold, pok. Tome iz Zlarina uživa dobar glas i dobrog je vladanja; nije profesionalni prosjak ni skitnica; nije poligamist; ne bavi se vrbovanjem žena ni djevojaka radi prostitucije; ne pripada organizacijama ni strujama koje zagovaraju i uče da se postojeći zakoni i vlasti ukinu ili sruše silom ili nasiljem ili koje zagovaraju i uče nezakonito uništenje imovine. Putuje radi zarade u Buenos Aires, Argentina, Južna Amerika i sposoban je za obavljanje posala radničkog zvanja*». Zlarin, dneva 15. Augusta 1923. Biljezi poništeni pečatom Opština Zlarin na ćirilici a potom latinici.

Mnogi su naši na salitrena polja sjevernog Čilea došli upravo preko Argentine. Kako je većina brodskih linija nudila najjeftiniju kartu za Ameriku, onu do Buenos Airesa, Hrvati su upravo ovdje potražili svoju prvu sreću. Prema podacima koje nam podastire Marcelo Corvalán Masson u knjizi "Presencia Eslava en el Norte de Chile" (Antofagasta, 1983.) posvećenoj supruzi Dini Sekulic Franulic, u razdoblju 1870.-1886. u Argentinu se uselilo 10 834 *Austriaca*. Kako su Hrvati u najvećem broju bili među emigrantima iz Austro-ugarske monarhije za pretpostaviti je da se u ovoj brojci krije najviše naših Dalmatinaca, od kojih su se mnogi zaputili preko Cordilleras de los Andes. Putovalo se željeznicom oko 1200 km do pograničnog mjesta Salta, a potom na mazgama, zaprežnim kolima, kasnije željeznicom preko andskog prijevoja Socompa u podnožju istoimenog vrha (6 050 m) do Antofagaste. Drugi željeznički pravac vodio je preko Anda u središnji Čile.

Putovanje od Buenos Airesa do Santiaga i Valparaísa na Pacific ovako je opisao čileanski konzul u Zagrebu, inače naš Bračanin

Sl.10. Putovnice
(Izvor: HMI Split)

po rođenju, Jorge Matulić Zorinov, u svojoj knjizi "Chile" (Zagreb, 1923.): «Uzme se transandski vlak na stanici "Retiro" u nedjelju ili srijedu u 8,30, prođe se cijelom pampom, te se stigne sutradan u 5,30 u Mendoza, lijepi i ubavi grad, središte argentinskog vinogradarstva. Uru kašnje vlak prosljedi put Kordiljera; u 7,30 proputuje se kroz glasovite termalne kupke "Cachenta" i u 13,15 sati se stigne u Puente del Inca (2 719 m) glasovite radi svojih termalnih voda i sjajnog hotela. Odavle se može promatrati veličanstvenu Aconcaguau od 7 000 m visine, najviše brdo na kontinentu. U 14.30 transandski vlak stigne u Las Cuevas, zadnju argentinsku stanicu; prođe se zatim kroz 3 200 m dugi tunel i tako se stigne do stanice Caracoles, koja je već na Čilenskom tlu. U 18,37 vlak stiže u Los Andes (821 m), gje se zaustavi da putnici ručaju. Zatim se uputi prema Llay-Llay, da prosljedi do Santiaga ili Valparaisa kamo stigne u 23,25.»

Istina, ovako su putovali oni koji su imali novca.

Oni, koji u susjednoj Boliviji nisu našli ono zbog čega su se zaputili preko bare, pohrlili bi u Čile. Zbog ovih usputnih stanica,

zadržavanja u Argentini ili Boliviji nastaje i višegodišnja razlika u evidencijama o odlasku iz domovine i dolasku na čileansko tlo. Do rata s Perúom i Bolivijom 1879. godine u pokrajini Antofagasta, tadašnjem bolivijanskom teritoriju živjelo je svega 23 *austríaca*, pretpostavljamo Hrvata. U okrugu Arica 1907. bilo ih je 17, a u Iquiqueu 1900. godine oko 300. Čileanski popis stanovništva iz 1920. navodi podatak da u gradu Antofagasti živi 671 Jugoslaven (opet nema Hrvata!). Na temelju valjanih čileanskih registara mr. Vjera Zlatar Montan u knjizi "Raices croatas en la región de Antofagasta" (Antofagasta, 1993.) od tih 671 Jugoslavena identificira 655 Hrvata, 12 Crnogoraca i 4 Makedonca. Evo još jednog statističkog podatka: u *Registru državljana Kraljevine SHS za okružje Antofagasta* vođenom od 1925. godine, koji obuhvaća period od prvih doseljavanja, nalazimo 121 Hrvata koji su uselili u Čile do 1900. Kako se radi o popisu samo onih koji su prihvatili podaništvo nove države (SHS), Hrvata je vjerojatno bilo i više. U industriji salitre *austríaca* (čitaj Hrvata) bilo 1878 svega 23, a već 1907 ima ih 415. Tih je godina bilo zastupljeno 39 nacionalnosti, uz Čileance najviše Engleza, 1395 i nešto manje Kineza.

Čile je oduvijek bio gostoljubiva zemlja, veselih ljudi, kojima stranci (*gringos*) nisu smetali, koji se nisu rugali njihovom španjolskom jeziku, štoviše, iskazivali su poštovanje prema njima, posebno Europljanima, pa tako i Hrvatima. I na bespućima salitrene polja prije 150 godina nazivali su nas *Europeos*. Prilagodba je tekla bezbolnije i zbog toga što je Čile katolička zemlja. Kako je Čile stekao nezavisnost od španjolske krune još 1810. i proglašen republikom 1818. Hrvati su stigli u dobro konsolidiranu pravnu državu demokratskog poretka i širokih građanskih sloboda. Oni su tako u tuđoj zemlji našli ono što nisu imali kod kuće. U pismima svojim u domovini, u napisima u iseljeničkom tisku upravo su ove građanske slobode isticane kao prednosti. Tako nam spomenuti Juraj (Jorge) Matulić,

poznati novinar u iseljeništvu i čileanski konzul u Zagrebu (1920.-1930.) ističe u svojoj knjizi "Čile/Chile" odredbe ustava iz 1831.: *Jednakost pred zakonom. U Čileu nema privilegovanih klasa; jednaka podjela poreza na imovinu; pravo sastajanja i udruživanja bez prethodne dozvole; sloboda nastave; sloboda vjera; sloboda štampe bez preventivne cenzure.*

Kako smo ranije istakli, Čile je nakon rata s Perúom i Bolivijom priznao ranije vlasništvo nad salitrerama, salitrenim terenima i drugim nekretninama u industriji salitre. Štoviše počinje i prodaja terena novim vlasnicima. Na taj način, već zarana, i Hrvati, ne samo da rade za drugog, već i sami postaju vlasnici terena. Neće proći dugo pa će i same tvornice salitre, kao i velike kompanije, prijeći u vlasništvo Hrvata, a Pasko Baburica Šoletić s otoka Koločepa kod Dubrovnika (1875.-1941.) postat će novi *kralj salitre*.

Teško je dokumentirano ustvrditi koji su to bili prvi Hrvati koji su došli na sjever Čilea i bavili se salitrom. Ima i onih koji su stigli u druge dijelova zemlje i kasnije se našli u ovom poslu. Takav je slučaj Ivana Gjivovića, Dubrovčanina, za kojeg ne znamo kada je došao u Valparaíso, ali znamo da se tamo oženio domaćom djevojkom i da im se 1855. rodio sin Arturo Givovic Concha. Uostalom, nije Austro-ugarska monarhija otvorila konzulat u Valparaísu (1848) samo zbog ovjere brodskih dokumenata svojih trgovačkih brodova, već pretežito zbog svojih podanika, uglavnom Hrvata koji su tamo stigli u potrazi za boljim. Naš je Arturo bio čileanski književnik i novinar, te visoki časnik čileanske vojske. Sudjelovao je u Pacifičkom ratu (rat za salitru) kao pripadnik *Valparaiške regimente*. Demobilizirao se 1884. Prije rata, 1876. u blizini Taltala, na sjeveru, kupio je, zajedno s ocem, salitrene terene.

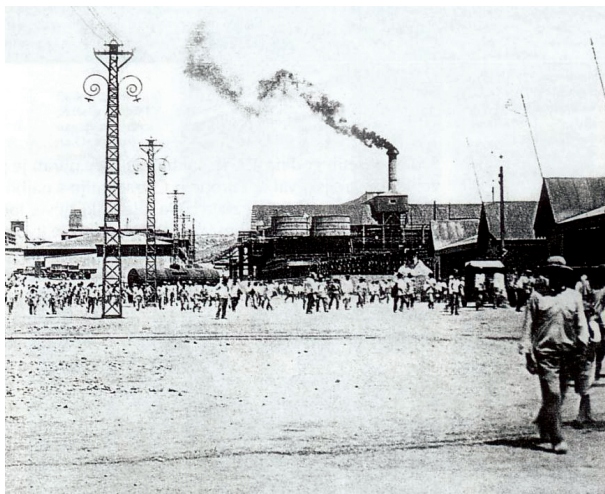
U svojim istraživanjima dr. Ljubomir Antić ("Hrvati u Južnoj Americi do 1914.", Zagreb, 1991.) dolazi do još starijeg salitrosa, Pavla Cicarellija s Brača. On se 1870.

vraća kući iz Iquiquea nakon što je u Čileu već proboravio 15 godina. U Čile je 1873. poslao svog sinovca Marka Cicarellija, koji će ostati u Čileu, razviti poslove i postići ugled u hrvatskoj naseobini. Bio je vlasnik tvornica salitre *Unión* i *Porvenir*.

Naš Matulić, javlja se podatkom da se 1879. otvorila prva tvornica salitre u rukama naših iseljenika zvana *Mercedes*, čiji su vlasnici bila braća Kraljević iz Pučišća na Braču.

Marcelo Corvalán Masson u već spomenutoj knjizi „Presencia Eslava en el Norte de Chile“ najpodrobnije i najdokumentiranije predstavlja najuspješnije Hrvate, industrijalce u proizvodnji ili trgovini salitrom. Istina, i on nas nenamjerno naziva Slavenima, Jugoslavenima, iako su, kako smo vidjeli, u Čile došli jedino Hrvati. Pored pravog magnata Paska Baburice Š. bili su to industrijalci Frano Petrinović, Vjekoslav Mitrović, Jakov Sabioncello, Josip Lukinović, Lujo Moro Dominis, Marko Cicarelli, Ivan Bonačić-Sargo Sfarčić (u Čileu poznat kao Juan Sargo), Ramagio Gazzari, Ivan i Pavao Vodnica, Petar Marinković, Juraj Sabioncello, Juan i Oscar Goich Ciurlizza, Antun Dubravčić Gospodnetić, Petar Glunčić Mitrović, Josip Vušković i dr. Njihove nadasve zanimljive životopise naći ćemo u dvojezičnoj knjizi životopisa Hrvata u Čileu (D. Mataić Pavičić, „Hrvati u Čileu, životopisi/Croatas en Chile, biografías“, Zagreb, 1998.).

U *zlatnom* dobu salitre dvadesetih godina, Hrvati su držali 30% ukupne proizvodnje čilske salitre proizvođači 2 500 000 tona ovog dragocjenog minerala. Na rukovodećim mjestima u tvornicama uglavnom su upošljavali svoje sunarodnjake koji su bili poznati ne samo kao dobri stručnjaci, već i kao radišni, odani, odgovorni i poduzetni ljudi. Kao upravitelje salitrera susrećemo Polikarpa Lukšića Ljubetića (Andrónicov otac), Hrvoja Radića Dragičevića, Marijana Cvitanića Lovretovića, Milana Leontića, i druge. Salitrerosi među prvima šalju svoje sinove na školovanje u najprestižnija veleučilišta Europe i SAD. Ta-

Sl.11. Salitrera Brac
(Izvor: NSK)

kođer, Hrvatima je povjeravano snabdijevanje tvornica opremom, živežnim namirnicama i drugim potrepštinama. Tako su Hrvati 1912. snabdijevali 68 salitrera i njihovih naselja. Luka Stjepović iz Orašca kod Dubrovnika već 1906. otvara trgovinu *El Gallo* u kojoj se moglo svega naći: od aspirina, nadgrobnih spomenika do dinamita. Vrlo rano je otkrio da bez mazgi, kao transportnog sredstva, industrija salitre ne funkcionira. Nabavljao ih je čak u provinciji Buenos Aires u Argentini (2000 km), vozio vlakom do Salte, a onda, zajedno s rođacima gonio preko Anda, preko prijevoja Socompa prema sjeveru Čilea. U Boliviji je prodavao jeftine čileanske konje, a dogonio volove za potrebe naselja tvornica *Brac*, *Compañía*, *San Antonio*, *California*, *Sacramento*, *Progreso* i druge, tamo gore, kod Pisaguae. Luka je zaradenim novcem kupio rudnike zlata, imanje *Los Arabias* na periferiji Santiaga, koje je prodano nakon njegove smrti 1942. Danas tamo prolazi *Avenida Kennedy*, izgrađen je luksu-

Sl.12. Luka Stjepović
(Izvor: Arhiv autora)

zni trgovački centar *Arauco*, prestižno Vojno učilište, a tu je i *Hrvatski stadion* i čileanska škola koja od 1989. nosi naziv *Dalmacia*.

Hrvatska imena salitrera koja danas nalazimo ispisana na spomen pločama uz Panamericanu od Taltala preko Antofagaste, Iquiquea do Arike upravo su davali ranije navedeni rodoljubi, tvorničari i drugi Hrvati koji su zauzimali visoke položaje u upravnim odborima tvornica i kompanija. Kako je rekao vrsni poznavalac povijesti Sjevernog Čilea naš Ivo Kuzmanic Pierotic iz Antofagaste oni su željeli ostaviti trag o svojoj nazočnosti u salitrenoj pampi Sjevera i sjećanje na svoju rodnu grupu. Upravo ti natpisi, naši nazivi na

hrvatskom jeziku, koji povremeno izranjaju iz treperave pustinjske žege neizostavno vas zaustavljaju kako biste se uvjerali da to nije fatamorgana, već stvarni spomenici na daleki hrvatski zavičaj i nazočnost hrvatskog imena, tamo, gdje ga niste očekivali.

Evo ponešto iz njihove povijesti: tvrtka *Moro & Lukinovic*, u vlasništvu Luje Mora Dominisa i Josipa Lukinovića, obojica iz Pučišća na Braču, posjedovala je 1903. tvornice salitre *Hrvatska i Sloga* u Kantonu Dolores i *Napried* u kantonu Negreiros. Ove *oficine salitrere* nalazile su se u sjevernom dijelu okruga Iquique.

Pasko Baburica, zajedno s Bračanima Markom Cicarelijem i Franom Petrinovićem u tvrtki *Baburizza y Cía.* bili su oko 1910. vlasnici salitrere *Slavia* u kantonu Negreiros. Tvrtka *Baburizza, Lukinovic y Cía.* u vlasništvu Paska Baburice, Josipa Lukinovića, Frane Petrinovića i Remiggija Gazzarija bila je 1917. vlasnik salitrere *Adriático* u kantonu La Noria.

Na početku stoljeća tvrtka *Mitrovic Hnos* u vlasništvu Dubrovčana Pavla i Luje Mitrovića posjedovala je salitreru *Dalmacia* u kantonu La Noria, a u kantonima Gallinazos i Sur, salitrere *Vis* i *Slavonia*.

Sl.13. a. Pasko Baburica
(Pascual Baburizza)
(Izvor: Arhiv autora)

Sl.13. b. Jose Lukinovic
(Izvor: Arhiv autora)

Sl.13. c. Frano Petrinović
(Izvor: Arhiv autora)

Okolo godine 1918. Bračani Jakov Sabioncello i Ivan Bonačić-Sargo Sfarčić (Milna) bili su vlasnici salitrera *Brac* i *Franka*, smještene u kantonu Sur u pokrajini Iquique.

U okrugu Antofagasta u kantonu Aguas Blancas oko 1923. postojala je salitrera *Yugoslavia* čiji je vlasnik bila tvrtka *Baburizza, Lukinovic y Cia*, a u pokrajini Iquique postojala je salitrera *Juan Vodnica*. Tu je salitrera *Petar Preradovic* i još neke druge.

Naši su salitrerosi razvili poslove sa salitrom po mnogim državama Europe i Amerike. Osnovani su vlastite broderske kompanije, osiguravajuća društva (*La Adriática, La Yugoslavia*), banke (*Banco yugoslavo de Chile*). Kao bogati industrijalci uživali su i veliki ugled u hrvatskoj naseobini u kojoj su mnogi živjeli upravo od salitre. Iseljenička društva uzajamne pomoći, kulturna, vatrogasna, športska sokolska društva, hrvatske škole, tisak, na sjeveru zemlje, sva su imala manju ili veću novčanu potporu uglednika salitre. Njihovo dobročinstvo osjetio je i njihov rodni kraj. U novozagrebačkom naselju Zaprude jedna se ulica naziva Baburičina, ali ni sami stanari ne znaju po kome je dobila ime.

Uvođenjem embarga u Prvom svjetskom ratu 1914.-1918. na izvozne poslove tvrtki u vlasništvu austro-ugarskih podanika, saveznici su željeli neutralizirati snabdijevanje neprijateljske strane. Kako je salitra označena

kao strateški proizvod, na udaru embarga su se našle i tvrtke naših industrijalaca u Čileu. Pod utjecajem Jugoslavenskog odbora u Londonu, kojeg su saveznici podržavali i poslanih aktivista-zagovornika za stvaranje nove balkanske države Jugoslavije, naši industrijalci prihvaćaju jugoslavenstvo kao izlaz iz situacije u koju su dovedeni blokadom izvoza. Istina, dobili su zaštitu saveznika i tako se *ispisali* iz Austro-ugarske, ali su morali slati goleme svote novca za financiranje Odbora u Londonu. Jugoslavenski je odbor u Londonu u stvari financiran iz Čilea. Prema podacima arhiva iseljeničke organizacije Jugoslavenska narodna obrana poslano je između 1915. i 1919. iz njihove blagajne 14 895 000 (tadašnjih) dinara. Iseljenici i njihovi potomci su pod geslom *jedan narod, jedna država, jedan jezik, jedna kultura.....* ostali punih 70 godina bez kontakta sa svojim hrvatskim narodom, s hrvatskom kulturom, jezikom i na taj način otvorili vrata asimilaciji. Zato nije čudo da danas svega nekolicina od 140 000 potomaka govori hrvatski, da malo znaju o povijesti i kulturi naroda iz kojega su potekli. Nakon sedam desetljeća oni više nisu ni *austriaci*, ni jugoslaveni, pa ni Hrvati. Oni su Čileanci hrvatskog porijekla, ili kako danas običavaju reći *chilenocroatas* koji se trude da nadoknade izgubljeno i pokušavaju, ipak uspješno, staviti Hrvatsku u srce. Povratak istinskim korijenima je proces koji

će dugo trajati i u kojem im se mora pomoći. Na taj način će oni biti čvršći most suradnje njihovih dviju domovina.

Ipak, priču o našim salitrerosima završimo salitrom koja je darovala Čileu nove naraštaje doseljenika i neizmjerena bogatstva. Pružila je priliku stotinama tisuća da osiguraju materijalni napredak sebi i svojim potomcima. *Umiranje* salitre, gašenje tvorničkih pogona i života u pampi tridesetih godina XX. stoljeća pokrenulo je najveći migracijski val unutar Čilea. Tako je i naš Leopoldo Strika sa Zlarina (r.1892.) koji je u salitri radio 14 godina, 1932. pisao rodbini u domovini sa salitrere *Santa Luisa: Ovdasnje prilike već su odavno abnormalne. Od 25 tvornica što posjeduje ovo društvo⁴ samo ova radi, a možda neće ni ova do koji mjesec... pak činovništvo će seliti na jug.* I Strika se ubrzo preselio na jug od Santiaga, u Curicó.

Ovo kretanje stanovništva prema središnjem Čileu i glavnom gradu Santiagu, luci Valparaíso i ljetovalištu Viña del Mar, promjenilo je populacijsku, socijalnu, gospodarsku strukturu iseljeničkog življa, pa i stanovništva u cjelini. Najizraženije promjene u hrvatskom iseljeničkom korpusu očitovale su se u promjeni zanimanja, masovnijem upućivanju djece na školovanje, sve do fakultetskog obrazovanja, a također i utemeljenju brojnih novih iseljeničkih društava, novina, sportskih

i kulturnih institucija, sve u cilju očuvanja nacionalnog identiteta. Zato su hrvatska društva u Santiagu nastajala tek tridesetih godina.

Iako više nema salitrera, uspomene na njih i njihova nekad napućena naselja, oživljavaju u literaturi, turizmu, konferencijama i učeničkim ekskurzijama. Neke od tih davnih salitrera koje su salitrom hranile svijet proglašeni su nacionalnim kulturnim spomenicima, a nekoliko ih je pod zaštitom UNESCO-a. Glavna udruga koje se o svemu brine je Equipo Album Desierto (www.albumdesierto.cl) koja je i nama ovom prilikom pomogla svojim foto materijalima, na čemu im se toplo zahvaljujemo.

Doba salitre o kojoj je bilo riječi je prošlo. I Tomás Šimunović Domić iz Dračevica na Braču, upravitelj *Marie Elene*, tamo u zaleđu Antofagaste, otišao je u mirovinu i došao u Santiago, blizu svoje kćeri, doktorice stomatologije. Novo doba salitre, proizvedene novim tehnologijama i novim proizvodima iz *caliche*, dolazi. Jer, pampa sjevera Čilea je prebogata da bi ju čovjek ostavio na miru.

Kad vas put nanese na sjever Čilea, ne trošite vrijeme uz *pisco* u modernom, klimatiziranom baru kod Martinića u Antofagasti ili kod Hrvoja Ostojića u Iquique, već se uputite u pampu, probudite uspomene na pionire salitre, ostavite sjećanja i štovanje na grobljima salitrera.

⁴ The Lautaro Nitrate Co. Ltda, većinski vlasnik Pasko Baburica, op. D.M.P.